

پنجابی دے گجھ قلمی نصاب نامے

Abstract:

Nisab Nama is a poetic dictionary in which the meanings of about two hundred words are explained. Its tradition started from Persian. In Persian, dictionaries of this type were written in prose at first, but later Abu Nasr Frahi's Nisab Al-Sibiaan introduced rhymed Nisab Namay instead of prose. A number of Nisab-Namay were written in Persian following Nisab Al-Sibiaan, whose aim was to provide Persian alternatives to Arabic words. From Persian, this movement came to Urdu and here Khaliq Bari is written which is attributed to Hazrat Amir Khusrau. Renowned researcher Hafiz Mehmood Shirani proved through research that it is not the authorship of Amir Khusrau, but still it is considered to be the authorship of Amir Khusrau. Versified lexicography of this type through Urdu began in Punjabi and other Indian languages. During the reign of Aurangzeb Alamgir, several Nisab Namay were written in Punjabi such as: Ayzad Bari, Wahid Bari, Khaliq Bari, Samad Bari, Allah Bari, and Farsi. Nama etc. These Nisab Namay have been regularly taught in madrasas. The aim of these Punjabi Nisab Namas was to familiarize the children with the Punjabi synonyms of Arabic and Persian. In the article under review, a detailed introduction is being presented to the ten handwritten Nisab Namas of Punjabi. These manuscripts are available in the author's library.

Keywords: Nisab Nama, Punjabi, Tradition, Persian, Nisab Al-Sibiaan, Attributed, Khusrau, Versified, Manuscripts.

بالاں نوں دوجی زبان سکھان پڑھان واسطے رچے گئے منظوم لغات نصاب یا نصاب نامے اکھواندے نیں۔ نصاب نامیاں دامنڈھ ایران وچ پیا۔ ایہناں نصاب نامیاں دامنڈھ بالاں نوں فارسی راہیں عربی زبان دی مڈھلی تعلیم دینا سی۔ حافظ محمود شیرانی ہوراں دا خیال اے پئی ایرانیوں نے بالاں نوں عربی زبان دا جانو بنان لئی پہلاں فارسی وچ نثری رسالے جوڑے۔ اوہناں دا ایہ خیال نرا خیال نہیں سگوں اوہناں دی کھوج دا رٹہ اے۔ اوہناں فارسی نثر دے دو رسالیاں: ”رسالہ منطق“ تے ”کتاب اسمی“ دا بھراواں تعارف کرایا جو ”نصاب الصبیان“ توں پہلاں دی تصنیف ہن تے اوہناں دا مقصد بالاں نوں عربی زبان سکھانا سی۔ ابونصر فراہی دے رسالے ”نصاب الصبیان“ نوں منظوم لغات دا پہلا معلوم نمونہ متھیا گیا اے۔ ایہ رسالہ افغانستان دے شہر فراہ وچ 617ھ وچ جوڑیا گیا۔ ابونصر فراہی ہوراں اس نوں ”نصاب“ داناں کیوں دتا؟ اس بارے حافظ محمود شیرانی لکھدے نیں:

”نصاب کی وجہ تسمیہ میں کہا جاسکتا ہے کہ شرعی اعتبار سے دو سو درہم وہ رقم ہے جس پر زکوٰۃ لازم آتی ہے۔ اس رقم کا مالک صاحبِ نصاب کہلاتا ہے۔ چوں کہ ”نصاب الصبیان“ کے اشعار کی تعداد دو سو ہے، اس لیے اس کا نام ”نصاب الصبیان“ رکھا گیا۔“ (1)

ابونصر فراہی دی ایس کتاب نے افغانستان توں نکل کے ایران ترکستان تے دوجے فارسی بولن والی علاقیاں وچ دھماں پائیاں تے اپنے ویلے دی مشہور منظوم لغت دامن حاصل کیتا۔ اس دی چوکھی مانتا پاروں ای بعد وچ لکھیاں جان والیاں منظوم لغتاں نوں ”نصاب“ یا ”نصاب نامہ“ آکھیا گیا تے فارسی وچ نصاب نامیاں دا اک ہڑھ آ گیا۔ فارسی دے سارے نصاب نامے کسے نہ کسے طرح ”نصاب الصبیان“ نال سانگ رکھدے نیں۔

ہندوستان وچ مسلماناں دے آن مگروں ”نصاب الصبیان“ دے اثر پیٹھ ای اردو تے دوجیاں ہندوستانی زبانان تے بولیاں وچ نصاب نامے دا رواج پیا۔ حضرت امیر خسرو نال منسوب ”خالق باری“ نوں ہندوستان دے نصاب نامیاں وچ اوہی تھان حاصل اے جو ایران وچ ”نصاب الصبیان“ نوں حاصل رہی۔ حافظ محمود شیرانی جیسے مہان کھوج کار نے ”خالق باری“ نوں امیر خسرو دا جوڑیا نصاب من توں انکار کیتا تے کچی پیڈیاں دلیلاں تے شہادتیاں پیش کر کے اپنے اس خیال نوں منوان دا جتن کیتا۔ اوہناں دی کھوج موجب اس نصاب نامے دے جوڑن ہار حضرت امیر خسرو تھیں سگوں جہانگیر بادشاہ دے سہ دے اک شاعر ضیا الدین خسرو تھیں۔ اوہناں نوں مولوی عبدالحق توں حفظ اللسان المعروف بہ خالق باری دا اک اجیہا کھرڑا لہیا جو 1187 ہجری دا لکھیا ہویا

سی تے اوہدے دیباچے وچ اس منظوم رسالے دے جوڑن ہار داناں تے اس رسالے دی تصنیف دا زمانہ [1131ھ] درج اے۔⁽²⁾ ایہ نسخہ ملن توں پہلاں دی شیرانی ہوراں رسالے دے قدیم نسخیاں نوں مگھ رکھ دیاں ہوئیاں ایہدا ثابت کیتا سی کہ خالق باری جیہا معمولی متن کسے طرح وی حضرت امیر خسرو دی تخلیق نہیں۔

حافظ محمود شیرانی ہوراں نوں اُردو تحقیق دا معلمِ اوّل من دے باوجود بعد دے کھوج کاراں تے تاریخ نویساں اوہناں دی اس کھوج نوں اک پاسے کر دتا تے خالق باری نوں امیر خسرو دی تخلیق من والی روایت نوں اگے ٹوریا۔⁽³⁾ خالق باری دا مصنف امیر خسرو سی یا ضیا الدین خسرو، اک گل چٹے دن وانگوں روشن اے پی اُردو، پنجابی، پشتو تے دو جیاں ہندوستانی بولیاں تے زبانیں وچ رچے جان والے نصاب نامیاں اُتے اوہدا چوکھا اثر اے۔

حافظ محمود شیرانی ہوراں حفظ اللسان المعروف بہ خالق باری دے اثر پیٹھ لکھے جان والے جیہناں پنجابی نصاب نامیاں دا کھڑا لایا اے، اوہناں دے ناں پیٹھاں دے جانے نیں:⁽⁴⁾

- 1۔ واحد باری تالیف 1179 سمت یا 1183 سمت
- 2۔ رازق باری از اسماعیل، 1071 ہجری
- 3۔ ایزد باری از کھڑل پسر سائیں داس سنائی، 1105 ہجری
- 4۔ صنعت باری از گنیش داس بڈہرہ قانون گوے، 1220 ہجری
- 5۔ واسع باری از یک دل، 1231 ہجری
- 6۔ اللہ باری
- 7۔ ناصر باری
- 8۔ اعظم باری
- 9۔ صادق باری

حافظ محمود شیرانی ہوراں دے وچار موجب ”واحد باری“ پنجاب وچ رچیا جان والا پہلا پنجابی نصاب نامہ اے۔ ایہدا جوڑن ورہا 1032ھ یا 1036ھ اے۔ اورنگ زیب عالم گیر دے راج سے پنجابی وچ کئی نصاب نامے رچے گئے تے اوہ درساں تے نصاباں وچ شامل ہوئے۔ سید وارث شاہ ہوراں اپنے جگت دھے عشقیہ قصے ”ہیر“ وچ کئی پنجابی نصاب نامیاں جیویں: واحد باری، رازق باری تے خالق باری دی دس پائی اے۔ ایہ کتاباں اُس ویلے پنجاب دے درساں وچ پڑھائیاں جاندیاں سن:

ع منشآت نصاب تے ابوالفضلاں شاہنامیوں واحد باریاں نی

ع گستاں بوستاں نال بہار دانش طوطی نامہ تے رازق باریاں نی
ع اک نظم دے درس ہر کرن پڑھدے نام حق تے خالق باریاں نی
پنجابی نصاب نامیاں وچوں ”واحد باری“، ”اللہ باری“ تے عبدالرحمن قصوری دا ”فارسی
نامہ“ کئی واری چھاپے چڑھ چکے ہن۔ اس توں اڈکئی پنجابی نصاب نامیاں دے خطی نسخے پاکستان
تے دنیا دیاں دو جیاں لائبریریاں وچ موجود ہن، مندے بھاگاں اسیں ایہناں منظوم پنجابی لغاتاں
نوں بھالن، واچن تے سو دھن دا کم اے تیک نہیں چھوہیا۔ ایہ نصاب نامے بالاں نوں فارسی تے
عربی زبان سکھان واسطے رچے گئے سن، کاتباں تے جوڑن ہاراں ایہناں نصاب نامیاں وچ اپنے
علاقے دی لفظالی نوں وی شامل کرن دا اپرا لاکیتا سی۔ اس ورثے نوں سنبھالن تے پنجابی لغت
جوڑن لئی ایہدے توں لا بھ چکنا ضروری ہے۔

میرے کتب خانے وچ کجھ پنجابی نصاب نامے جیویں: ایزد باری، واحد باری، خالق
باری، نصاب ضروری تے فارسی نامہ دے کھرڑے موجود ہن، زیادہ تر نسخے تیرھویں صدی ہجری
دے لکھے ہوئے ہن تے کئی نسخے ضلع اٹک دے کاتباں دی محنت واسطے ہن۔ میں پٹھاں ایہناں دس
خطی نسخیاں دا تفصیلی تعارف پیش کردا ہاں۔

1۔ ایزد باری

کاتب:	محمد حنیف
تاریخ کتابت:	1260ھ
مقام کتابت:	موضع غرشین [تحصیل حسن ابدال ضلع اٹک]
ضخامت:	15 صفحات
کل شعر:	187
تقطیع:	لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12 س م
حوض:	لمبائی: 5ء 15 س م چوڑائی: 8 س م
سٹراں:	فی صفحہ اوسطاً 13
خط:	نستعلیق مائل بہ شکستہ
کاغذ:	بادامی رنگا۔
مڈھ:	ایزد باری، سرجن ہار
	بزرگ وڈا، کہو کرتار

خدمت سیوا، کڑکڑ کیہڑی [کذا]
 سخن بات، چت دھر میری
 موئے وال، جعد ہے چوٹی
 درمہک [کذا] مُنڈا، نان ہے روٹی
 زلال شربت، ترش ہے کھٹّا
 کلون ڈھیم، خارا ہے وٹّا
 اسد عربی، شیر ہے فارسی
 مرات عربی آئینہ فارسی
 غلہ کوں دانے، فیل گوش چھج
 میزان ترکڑی، شرم حیا ہے لُج

ترقیمہ:

”تمت تمام شد کتاب ایزد باری در موضع غرشین در وقت زوال بروز سہ شنبہ از
 دست فقیر حقیر پرتقصیر نجیف محمد حنیف تحریر یافت از ہجری نبوی صلی اللہ علیہ وسلم
 یک ہزار و دوصد و شصت بود 1260۔“

کیفیت:

نسخہ سرتوں پیرتیک پورا اے۔ نستعلیق خط وچ لکھیا ایہ نسخہ صاف ستھرا تے پڑھن جوگ
 اے۔ کاتب نوں کتابت دا ول آؤندا اے۔ اوہنے ہر برگ (ورق) دے ب صفحے اُتے رکاب دا
 پر بندھ کیتا اے، نسخہ ترک توں وانجھا اے۔ حوض دے چوگردے تیرہرا حاشیہ کھچیا گیا اے۔ حاشیہ
 دیاں اندر والیاں دو لیناں سرخ تے باہری لین کالی روشنائی نال بنائی گئی اے۔ نسخے دے ترقیمے
 وچ وقت، دیہاڑے تے ہجری سال درج نہیں پر مہینا نہیں لکھیا۔ اسے جلد وچ شامل اک دو بے
 نسخے ”آمد نامہ“ دے ترقیمے وچ کاتب نے ربیع الاول مہینے دی دس پائی اے۔ میرا خیال اے جے
 واحد باری وی اسے مہینے وچ کتابت ہوئی ہووے گی۔

تبصرہ:

”ایزد باری“ پنجابی دے نصاب نامیاں وچ چوکی اچھ رکھدا اے۔ ایہ نصاب نامہ کھرل
 پسر سائیں داس سنائی نے 1105 ہجری وچ جوڑیا، ایہ واحد باری تے دو جیاں مشہور باریاں داسمکالی
 نصاب نامہ اے۔ پنجابی نصاب نامیاں اُتے کم کرن والیاں لئی ایہ کھرٹا بہوں مٹا اے۔ ایزد باری دا
 کاتب انک دامنیا پرمنیا کاتب تے عالم اے۔ اوہناں دے ہتھ لکھتی کئی کھرٹے لکھدے ہن۔ ایزد

باری دی لفظی اُتے اُنک دے علاقے تے چھجھ دی بولی دا اثر ڈوہنگھا جا پدا اے۔

2۔ واحد باری

کاتب:	محمد حنیف
تاریخ کتابت:	1260ھ بروز چہار شنبہ بہ وقت چاشت
مقام کتابت:	موضع غرشین [تحصیل حسن ابدال ضلع اٹک]
ضخامت:	10 صفحات
کل اشعار:	2+102
تقطیع:	لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12 س م
حوض:	لمبائی: 5ء 15 س م چوڑائی: 8 س م
سطراں:	فی صفحہ اوسطاً 13
خط:	نسبتیں مائل بہ شکستہ
کاغذ:	بادامی رنگا۔
مڈھ:	واحد باری ایکو سائیں
	ایکونام سنہس نائیں
	مادر ما برادر بھائی
	اودر چا چاینگہ بھر جائی
	پدر باپ، جد ہے داد [ا]
	خواہر بھین، کھلا استادہ
چھیکرو:	موتی مروارید جو کیہیے
	کھریا کاپور [کافور] جو کیہیے
	شیشم ٹاہلی، بیرگنار
	زعفران کیسر، بار ہے بھار
	فلفل گرد [کذا]، مرچاں بخوان
	زرد چوب ہر دل پچھان

ترقیمہ:

”تمت تمام نسخہ واحد بار [ی] بروز چہار شنبہ وقت چاشت از دست محمد حنیف 1260ھ۔“

کیفیت:

نسخہ صاف ستھرا، پورا تے پڑھن جوگ اے۔ ایزد باری وانگوں اس نسخے ویچ وی کاتب نے جفت صفحے اُتے رکاب دا پر بندھ کیتا اے۔ حوض دے چوطرف تر بہرا حاشیہ وی ایزد باری ورگا اے۔ کدھرے کدھرے لفظاں دے باریک قلم نال معنی وی لکھے ہوئے نیں۔ پٹھلے دوشعر فارسی دے نیں جو سرخ روشنائی نال لکھے ہوئے ہن۔

بخواہم پارسیہ کو در سرید
دلم در پانیہ بحر دگیراید [برگ 2: ب]
ہندوی فارسیہ چو در ساختم
آنچہ در دل بود آن بیساختم [برگ 5: الف]

تبصرہ:

”واحد باری“ دی سودھ کاری ویچ ایہ نسخہ وی لاہے وند ہو سکدا اے۔ ایہدا متن وی دو بے نسخیاں دے متن توں وکھراتے تھوڑا تھوڑا فرق دار ہے۔

3۔ خالق باری

کاتب:	[محمد حنیف]
تاریخ کتابت:	[1260ھ]
مقام کتابت:	[موضع غرشین، تحصیل حسن ابدال ضلع اٹک]
ضخامت:	13 صفحات
کل اشعار:	155
تقطیع:	لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12 س م
حوض:	لمبائی: 5ء 15 س م چوڑائی: 8 س م
سطراں:	فی صفحہ اوسطاً 13
خط:	نستعلیق مائل بہ شکستہ
کاغذ:	بادامی رنگا۔
مڈھ:	اللہ واحد، خالق باری
	خاص میں اس تھیں منگاں یاری
	احمد پاک رسول پیغمبر

ساری خلقاں دا اوہ سرور
کہاں صلوٰۃ درود ہمیشاں
آل تے اصحاباں اُس دیاں
میان تلوارنی کہاتی بند پر تلہ
چھیکڑ:
خانسک ودان، تپک ہتھوڑہ
پیکان سر تیرثنا [سناں] سر نیزہ
قضا قند چلقت زرہ زرہا
تسخیر رعیت کرنا، دست گیر بدھا
باغی یاغی، فراری نٹھا

ترقیمہ:

”تمت تمام شد خالق باری 12۔“

کیفیت:

کچھ شعراں دے پہلے مصرعے لکھے ہن پر دو جے مصرعے دی تھیں خالی چھڈ دتی گئی
اے۔ خالق باری دا کاتب وی محمد حنیف اے، کیوں جے اُس دے قلم نال اسے جلد وچ ہور نصاب
نامے تے دو جے رسالے موجود ہن۔ رکاب دا پر بندھ کیتا گیا اے۔ واحد باری تے ایزد باری
وانگوں ایہدے حوض دے باہروی ترہیرا حاشیہ لگا ہویا اے۔ اندر لے دو حاشیے سرخ تے باہر لاسیہ
اے۔ نسخہ خوانا تے مکمل اے۔

تبصرہ:

”خالق باری“ دی طرز وچ لکھے کئی پنجابی نصاب نامے وی خالق باری دے ناں نال ہی
مشہور وی ہن تے اوہناں نوں پنجاب دے درساں وچ پڑھایا جاندا رہیا اے۔

4۔ واحد باری

مصنف:

نام معلوم

1699 سمت

لکھن ورہا:

[سولاں سے نزولے سمت واحد باری کردم تمت]

احمد شیخ

کاتب:

تاریخ کتابت: 5/ ذوالحجہ 1342ھ/ 1980ء سمت، بروز چہار شنبہ۔

[اُنی سے تے اسی سمت خا کی کیے ہیں ایہ تمّت]

مقام کتابت: [جھنڈیال تحصیل فتح جنگ ضلع انک]

ضخامت: 12 صفحات

کل شعر: 118

تقطیع: لمبائی: 20 س م چوڑائی: 5ء12 س م

حوض: لمبائی: 18 س م چوڑائی: 9 س م

سطراں: فی صفحہ اوسطاً 11

خط: نستعلیق مائل بہ شکستہ

کاغذ: ہلکا بادامی رنگ، دبیز۔

مُدھ: واحد باری ایکو سائیں

ایکونام سہنسین نائیں

مادر ما برادر بھائی

پدر باپ، ٹنگہ بھر جائی

اودرم چاچا، جد ہے دادا

خواہر بھین، کھلا استادہ

چھیکو: زیور گہنا مر جان گلی

بہا کر مول، وزن ہے تلی

واحد باری جگ وچ رہے

میرا کہیا خلقاں وچ وہے

سولاں سے نونوے سمت

واحد باری کر دم تمّت

ترقیمہ:

”بقلم احمد شیخ 5/ ذوالحجہ 1342ھ بروز چار شنبہ وقت استواء۔

اُنی سے تے اسی سمت

خا کی کیے ہیں ایہ تمّت“

کیفیت:

نسخہ سرتوں پیرتیک پورا اے پر دو چار تھانوں نوں پاٹا ہویا اے جیہدے نال دو مصرعے وہ کٹ گئے ہن۔ نستعلیق مائل بہ شکستہ خط وچ لکھیا ایہ نسخہ صاف ستھرا تے پڑھن جوگ اے۔ کاتب نوں کتابت دے فن دا جانو نہیں پر بدخط نہیں۔ کاتب نے ترک تے رکاب دا کوئی پر بندھ نہیں کیتا۔ ہر صفحہ دو کالماں وچ ونڈیا ہویا اے تے حوض دے چوگردے دُہرا حاشیہ موجود اے۔ ہر شعر دے دوویں مصرعے آمنے سامنے لکھے ہوئے ہن۔ عنوانات فارسی وچ ہن تے ایہناں نوں لال روشنائی نال لکھیا گیا اے۔ کاتب احمد شیخ نے ایہ نسخہ عزیزی محمد اکرم لئی لکھیا سی۔ نسخے دے ظہرے اُتے محمد اکرم نے سال کتابت توں یاراں ورھے بعد نسخے دی ملکیت دی انج دس پائی اے:

”سال موجودہ 1352ھ بمطابق 1932ء درجہ پنڈیال شریف 12

ضلع کیمل پور تحصیل فتح جنگ بقلم خود محمد اکرم نوشت۔“

تبصرہ:

واحد باری دے اس نسخے دا متن واحد باری دے دو جیاں نسخیاں توں کدھرے کدھرے وکھرا اے۔ واحد باری دی سودھ کاری لئی اس نسخے نوں مکھ رکھنا ضروری ہے۔

5۔ واحد باری

مصنف: نامعلوم

لکھن ورھا: 1693 سمیت

[سولائ سی ترانوے سمت بکرم راہی جو رکتیاری کیتی ہین کرم آلد]

کاتب: محمد ارشد

تاریخ کتابت: روز چہار شنبہ، وقت چاشت، چہار دم ماہ صفر 1249ھ

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 10 صفحات

کل شعر: 137

تقطیع: لمبائی: 20 س م چوڑائی: 12ء 5 س م

حوض: لمبائی: 18 س م چوڑائی: 9 س م

سطراں: فی صفحہ اوسطاً 15

خط: نستعلیق مائل بہ شکستہ

کاغذ: بادامی، دھرتی رنگ۔
 مدھ: بسم اللہ الرحمن الرحیم
 واحد باری ایکو سائیں
 ایکو نام سہنسی نائیں
 مادر ماو برادر بھائی
 پدر باپ، ینکھ بھر جائی
 اودرم چاچا، جد ہے دادا
 خواہر بھین، کھلا ایستادہ
 چھیکو: خواندن پڑھنا آموختن سکھن
 نوشتہ لکھیا، نوشتن لکھن
 واحد باری جگ جگ رہے
 جو اس پڑھے سو فاتح کہے
 سولاں سے ترانوے سمت برکرم رای
 جوڑ کر تیار کیتی میں کرم الہ

ترقیمہ:

”تمت تمام یافت بعون الملک الوہاب روز چہار شنبہ، وقت چاشت، چہار دم ماہ
 صفر 1249ھ خام نویس فقیر حقیر محمد ارشد برائے محمد امین اللہ تعالیٰ اور انصیب
 گرداند۔“

کیفیت:

نسخہ سرتوں پیرتیک پورا اے۔ خط صاف تے خوانا اے۔ کاتب نے رکاب دا پر بندھ کیتا
 اے۔ حوض دو کالماں وچ ونڈیا ہو یا اے تے شعر آمنے سامنے لکھے ہوئے ہن۔ حوض دے
 چوگردے لال رنگ دا دُہرا حاشیہ موجود اے۔ کاتب نے بعض لفظاں دے متبادل حاشیے اُتے درج
 کیتے ہن۔

تبصرہ:

واحد باری دے نسخے عام لہجہ جانندے ہن۔ ایہ نصاب نامہ کئی واری چھاپے وی چڑھیا پر
 ہر نسخے وچ کچھ نہ کچھ فرق ہوندا اے، اس لئی ہر نسخے اپنی تھاں تے ایچ رکھدا اے۔ واحد باری دی
 سودھ کاری وچ ایہ نسخہ وی مکھ رکھنا ضروری اے۔

6۔ نصاب ضروری

[اصل کھرڑا مولانا محمد علی مکھڑی دے کتب خانے دی ملکیت ہے،

میرے کتب خانے وچ اس نسخے دی عکسی نقل موجود ہے۔]

مصنف: خدا بخش

[گفت خدا بخش از پی طفلان۔۔۔ مختصری بعبارت آسان ص 2]

موضوع: منظوم لغت فارسی توں پنجابی

کاتب: حاجی مراد علی ولد فضیلت پناہ قاضی مقصود علی

تاریخ کتابت: نامعلوم [غالباً بیسویں صدی کے اوائل کا مکتوبہ ہے]

مقام کتابت: شہر پہاڑ پور تحصیل ڈیرہ اسماعیل خان

ضخامت: 30 صفحات

ونڈ ویز (تقطیع): لمبائی: 24 س م چوڑائی: 16 س م

حوض: لمبائی: 19 س م، چوڑائی: 11 س م

سطراں: اوسطاً 15 سطراں۔

خط: خط شکستہ مائل بہ نستعلیق، من کچھواں، خوانا، اعراب شدہ۔

مُدھ: حمد و ثنا خدا را وافر

خالق رازق و اہب غافر

ز آن پس نعت رسول مکرم

صلی اللہ علیہ وسلم

چھیکو: گر سخن موزون [کذا] می گفتم

کی لغت افزون می گفتم

یا رب عفو کن گنہیم را

پاک بشو حرف سہیم را

بخش باں الطاف کہ داری

جرم مصنف و کاتب وقاری

ترقیمہ:

”تمت بعون اللہ تعالیٰ جل جلالہ و عم نوالہ الخاتمہ۔ کاتب عبدالضعیف راجی

شفاعت النبی حاجی مراد علی ولد فضیلت پناہ قاضی مقصود علی منوطن شہر پہاڑ پور
تحصیل ڈیرہ اسماعیل خان غفر اللہ ہما۔“

کیفیت:

نسخہ سرتو پیر توڑی مکمل ہے۔ عنوانات سرخ روشنائی نال لکھے گئے ہن۔ حوض دے
چو فیرے سرخ خاشیہ لگا ہے۔ ہر صفحہ دو قالباں وچ ونڈیا ہویا ہے۔ شعر دے مصرعے آمنے سامنے لکھے
گئے ہن۔ خط پُرانا عدالتی یاں دفتری ہے، شکستہ جیہا۔ پرسوہنا ہے۔ شروع وچ نقش و نگار تے مخراب
بنائی گئی ہے۔ اس واسطے پیلا رنگ استعمال کیتا گیا ہے۔

تبصرہ:

حضرت امیر خسرو نال منسوب منظوم لغت ”خالق باری“ دے تتبع وچ بے شمار منظوم لغات
یا نصاب لکھے گئے ہن، اُردو، پنجابی تے ہور مقامی زبانوں وچ ایس طرحاں دے منظوم نصاباں دا بڑا
چلن رہیا ہے۔ نصاب ضروری وی منظوم پنجابی فارسی لغت ہے۔ نصاب ضروری دی زبان اُتے ڈیرہ
اسماعیل خان دے سرائیکی لہجے دارنگ اگھڑواں ہے۔ میرا خیال ہے پئی نصاب ضروری دا ایہ وحید
نسخہ ہے، اس لحاظ نال ایہ اہمیت جوگ نسخہ ہے۔

7۔ فارسی نامہ

مصنف:

عبدالرحمن ابن محمد قاسم

[اس کچھے کہندا عبدالرحمن۔۔۔ ابن محمد قاسم جان ص 2]

مقام تصنیف:

قصور

[ساکن ہے اوہ وچ قصور۔۔۔ رب رکھے دائم وچ سرور ص 2]

کاتب:

امین

تاریخ کتابت:

1268ھ، 3/ماہ پھاگن ہندوی 1909 سمت

مقام کتابت

عثمان کھڑ (نزد ٹیکسلا)

ضخامت:

20 صفحات

ونڈ ویزر (تقطیع):

لمبائی: 24 س م

چوڑائی: 15 س م

حوض:

لمبائی: 19 س م

چوڑائی: 10 س م

سطراں:

اوسطاً 15 سطراں۔

خط:

خط شکستہ مائل بہ نستعلیق، خوانا۔

کاغذ: دھرتی رنگا، دیسی، موٹا۔
 مڈھ: اللہ واحد ایک خدا
 جس پیدا کیتا ارض سما
 دوست خدا دا نبی رسول
 مننے والا ہو یا مقبول
 چھیکڑ: کنار جنگلی کوکن بیر
 حب گولی جان دیر [کذا]
 ایہ بی ہو یا وڈا کم
 فارسی نامہ ہو یا تم

ترقیمہ:

”تمت تمام شد فارسی نامہ از ید فقیر حقیر امین غفر اللہ لہ والوالدیہ۔۔۔ بوقت
 پیشین 1268 سنہ ہجری 3 ماہ پھاگن سمت ہندوی 1909 تحریر یافت:
 ہر کہ خواند دُعا طمع دارم
 زانکہ من بندہ گنہگارم
 در عثمان کھڑ۔“

کیفیت:

نسخہ سرتو پیر توڑی مکمل ہے۔ حوض دے آسے پاسے حاشیے دا پر بندھ نہیں کیتا گیا۔ ہر شعر
 دے دوویں مصرعے آمنے سامنے اکو سطر وچ لکھے گئے ہن۔ کاتب پیشہ ورنہیں پر اوہنوں کتابت دا
 ول آوندا اے۔ اوہنے رکاب دا اہتمام کیتا اے۔ کجھ تھانواں تے غلط املا دے لفظاں نوں حاشیے
 وچ درست کر کے لکھیا گیا اے۔ ہر باب دا عنوان وی کالی روشنائی نال ای لکھیا گیا اے پر اوہدا قط
 تھوڑا موٹا اے۔ باب یا ہراں دا عنوان نہیں ملدا۔
 تبصرہ:

نسخہ اپنے مندرجات دے وکھریویں پاروں فارسی نامہ دی سودھ کاری وچ مدد دے سکدا
 اے، ایس لئی ایہ نسخہ اچھ رکھدا اے۔

9۔ محمد نامہ

مصنف:	نام معلوم
لکھن ورہا:	1693 سمت
[سولاں سی ترانوے سمت ربکرم راجی جو رکر تیار کیتی ہین کرم آلہ]	
کاتب:	[محمد ارشد]
تاریخ کتابت:	روز یک شنبہ، دہم ماہ ربیع الاول 1249ھ
مقام کتابت:	نام معلوم
ضخامت:	18 صفحات
کل شعر:	246
تقطیع:	لمبائی: 5ء20 س م چوڑائی: 13 س م
حوض:	لمبائی: 16 س م چوڑائی: 5ء8 س م
سطراں:	فی صفحہ اوسطاً 14 سطراں۔
خط:	نستعلیق مائل بہ شکستہ
کاغذ:	بادامی، دھرتی رنگ۔
مُدھ:	بسم اللہ الرحمن الرحیم
	اللہ واحد، یک خدا
	رہو نہ اوس تھیں دکھ جدا
	محمد مرسل نبی رسول
	خلیفے اوہدے چار ولی
	ابوبکر و عمر و عثمان و علی
چھیکو:	خروار ہر، جوانن اجمود
	مروار ملوک، جوار ہے خود
	ججود انکار، دیت تود
	سود سوائے، غائب مفقود
	کرد۔۔۔، چمچک مدھانی
	سہیچہ ہے پھانوں [کذا]، افسانہ کہانی

ترقیمہ:

”صلی اللہ علیٰ رسول خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعین برحمتک یا ارحم الراحمین تمت
تمام شد کتاب محمد نامہ وقت چاشت روز یکشنبہ دہم ماہ ربیع الاول 1249 برائے
محمد امین۔“

کیفیت:

نسخہ سرتوں پیرتیک پورا اے۔ خط صاف تے خوانا اے۔ کاتب نے رکاب دا پر بندھ کیتا
اے۔ حوض دو کالماں وچ ونڈیا ہویا اے تے شعر آمنے سامنے لکھے ہوئے ہن۔ حوض دے
چوگردے لال رنگ دا دُہرا حاشیہ موجود اے۔ کاتب نے بعض لفظاں دے متبادل حاشیے اُتے درج
کیتے ہن۔ ایہ نسخہ اک جلد وچ شامل اے۔ جلد وچ شامل فارسی دے بنیادی رسالے: جیویں
کریم، نام حق تے پند نامہ دے نال نال کئی منظوم نصاب نامے شامل ہن۔ ایہ سارے رسالیاں دا
کاتب محمد ارشد اے تے اوہنے ایہ سبھ رسالے اپنے پتر محمد امین لئی کتابت کیتے ہن۔ ایہناں سارے
رسالیاں دا سال کتابت 1249 ہجری ہے۔ زیادہ تر رسالیاں دے چھیکٹر وچ ترقیمے موجود ہن۔
تبصرہ:

پنجابی نصاب نامے ”محمد نامہ“ دے نسخے گھٹ گھٹ لکھدے نیں، اس لئی پنجابی منظوم لغت
نامیاں اُتے کم کرن والے کھوج کاراں لئی ایہ نسخہ لاہے وندا اے۔

10۔ مفید الصبیان

مصنف: سلیمان ابن بھویہ [کذا]

[بندہ ضعیف راجی رحمت اللہ تعالیٰ سلیمان ابن بھویہ چند الفاظ از عربی و فارسی و ہندوی از
برائے یاد گرفتن کودکاں ایات جمع کردہ شد، واین مجموعہ را مفید الصبیان نام نہادہ شد۔]

لکھن ورہا: نامعلوم

کاتب: محمد ارشد

تاریخ کتابت: روز یک شنبہ، اول ماہ ربیع الآخر وقت چاشت 1249ھ

مقام کتابت: نامعلوم

ضخامت: 13 صفحات

کل شعر: 167

تقطیع: لمبائی: 5ء 20 س م چوڑائی: 13 س م

حوض: لمبائی: 16 س م چوڑائی: 8ء5 س م
 سطران: فی صفحہ اوسطاً 14 سطران۔
 خط: نستعلیق مائل بہ شکستہ
 کاغذ: بادامی، دھرتی رنگ۔
 مڈھ: بسم اللہ الرحمن الرحیم
 خدا یا گن دلم با ذکر خود شاد
 کہ چوں با جاں تنم کردی تو آباد
 محمد آنکہ کردہ سیر افلاک
 عنایت شد مرا در اچتر لولاک [کذا]
 مصنف ہائے پیشین شعر گفتند
 چہ در ہائے برشتہ نظم سُفتند
 دوک ترکلا، دوک دان کچھی
 رچک چزی [کذا]، نون ہے مچھی
 باغندہ گوہرا، مخلوج روئی
 پنبہ کپاہ، سوزن سوئی
 کز کان ائی، مین سلائی
 کز کزان ابترن [کذا]، حجام ہے نائی

ترقیمہ:

”صلی اللہ علی رسول خیر خلقہ محمد وآلہ واصحابہ اجمعین برحمتک یا ارحم الراحمین تمت
 تمام یافت بعون الملک الوہاب روز یکشنبہ اول ماہ ربیع الآخر وقت چاشت،
 1249 ہجریہ نور چشم محمد امین، خام نویس فقیر حقیر پُر تقصیر محمد ارشد۔“

کیفیت:

نسخہ سرتوں پیرتیک پورا اے۔ خط صاف تے خوانا اے۔ کاتب نے رکاب دا پر بندھ کیتا
 اے۔ حوض دو کالماں وچ ونڈیا ہویا اے تے شعر آمنے سامنے لکھے ہوئے ہن۔ حوض دے
 چوگردے لال رنگ دا دُہرا حاشیہ موجود اے۔ کاتب نے ہندی لفظان تھلے ”ہ“ تے فارسی لفظان
 تھلے ”ف“ دے نشان اُلکے ہن۔ پہلے ست صفحیاں اُتے ایہ نشان کالی روشنائی نال ہن تے باقی پَنیاں
 اُتے ایہناں نشاناں واسطے سرخ روشنائی ورتی گئی اے، جیہدے نال نسخے دے سوپن وچ وادھا

ہو یا اے۔ اخیر دے پنیاں اُتے اک سطر وچ دو شعر لکھے ہن جو پڑھن وچ اوکھے ہن نالے نسخے
دے حسن نوں خراب کرن دا موجب وی ہن۔

تبصرہ:

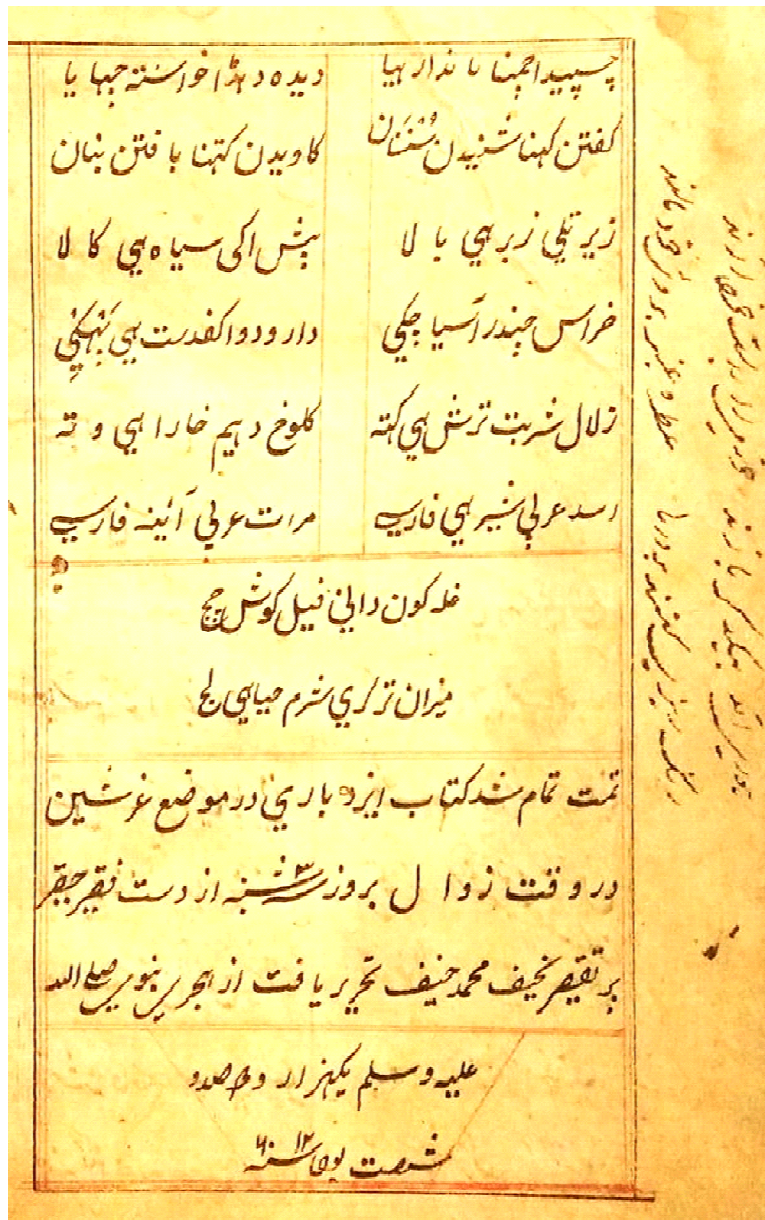
مفید الصبیان دے جوڑن ہار دے بقول عربی، فارسی تے ہندوی لفظی نوں شعر وچ جمع
کرن دا جتن کیتا گیا اے۔ وضاحت دی زبان فارسی اے تے ہندوی دا اطلاق اُردو تے پنجابی
دوواں زباناں تے ہوندا اے۔

References:

- * Associate Professor, Department of Urdu, AIOU. Islamabad
- 1- Maqalat-e-Hafiz Mahmood Sharani (Vol.8) Majlis Tarqi Adab (Lahore: decemeber, 1985)116.
- 2- “Arze Zaroori” Mashmula Hifz Allisan Maroor-ba-Khaliq Bari (Dehli: Anjman Tarqi Urdu, 1944)1.
- (3) خالق باری نوں امیر خسرو دی تصنیف خیال کرن والے اُردو کھوج کاراں تے تاریخ نویساں وچ: ڈاکٹر جمیل جالبی، ڈاکٹر انور سدید، ڈاکٹر گوپی چند نارنگ، ممتاز حسین، ڈاکٹر گیان چند تے کئی ہور شامل ہن۔
ڈاکٹر گیان چند نے اپنی کتاب ”تاریخ اردو ادب“ دی پہلی جلد وچ لکھیا اے:
”یہ ماننا پڑے گا کہ خسرو نے خالق باری ضرور لکھی لیکن موجودہ نسخے کی ناقص فنی ہیئت، لسانی اغلاط اور ادبی کم مائیگی کے پیش نظر موجودہ ہیئت کو خسرو سے منسوب نہیں کیا جاسکتا۔ اس کا بنیادی ڈھانچا خسرو نے نظم کیا جس میں کثرت سے الحاق، ترمیم و تحریف ہوئی۔“
- 4- “Dibacha Awal” Mashmula Hifz Allisan Maroor-ba-Khaliq Bari, P-47.

قلم نمونے

بسم اللہ الرحمن الرحیم	
دراحد باری ایکو سا بنین	ایکونام سنہس نا بنین
مادر مابرا در پہا بی	اور در جا جانیکہ پھر جا بی
پدر باب جد بی در	خو اہر بہین کہلا رستادہ
پیتا پسر کینزک دایہ	خا لوماسرہ خار ماسیہ
خٹو سبب خسراچی سالی	شو غصم دام ہی جالی
سو کن کون ابناء پچھانو	شب ہی رات روز دن جانو
ہر کین میلا شستہ دہوتہ	دختر دی نور سا دہوتہ
عمہ بی جد بی نا بی	آتش اک آب ہی با بی
جو بی جد موسی والہ	تلی زیر اُڑ ہی بالہ
زبان جہیب نالوی کام	مٹہ کون دہن رسم ہی نام

دست

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

خدا یا کن دم با ذکر خود نشا و	که چون با جان تنم گوی تو بار
محمد انکه کرده میرا فلک	عنایت شد مرا و را چتر لولا
مصنفهای پیشین شعر گفتند	چه در نای برشته نظم گفتند
چه نسبت فقره را باز	ولیکن چند بیت آه و زمن
تویی صراف جام معرفت	مکن عیسیم بملطف خود و دلش
اگر تاریخ نوی خوابی بکاه	بدر کن ماه را از منیع انجی

بنده ضعیف راجی رحمت الله تعالی سلیمان ابن بهرید خید الفاظ
از عربی و فارسی هندوی از برای یاد گرفتن کوی دکان بیات
جمع کرد خند و این مجموعه را مصنف الهیایان نام نهاده تا هر کوی که
که بخواند از وی فایده یابد و هر بزرگی که مکمل نامه بروج این
بنده مدد فائز فرماید ایند تعالی جامع را مع جمیع مومنان
با ایمان بپسند و دیدار خود روزی کند و الله الموفق بالاقام
بر راست و مادر ما و پنهانی
برادر پنهان خواهر دایه دای

خستوبه

